

Posudek disertační práce Olgy Nešporové

„Reflexe smrti a pohřební obřady v současné české společnosti“

předkládané v roce 2008 na FHS UK

Cílem práce Olgy Nešporové je zmapovat přístup současné české společnosti ke smrti. Opírá se především o kvalitativní sociologický výzkum prováděný se 30 nevěřícími ve středočeské obci „Losice“ a s 28 věřícími ze čtyř různých náboženských skupin v Praze. Doplňkově jsou výsledky kvalitativního výzkumu srovnávány též s kvantitativním sociologickým výzkumem *Detradicionalizace a individualizace náboženství v ČR*, provedeným v roce 2006 agenturou SC&C. Autorka zkoumá především dvě samostatné, byť propojené oblasti: 1) představy o smrti a posmrtné existenci, 2) praxi pohřebních rituálů a názory na ně. Její zkoumání je zevrubné a o základních kvalitách práce nemůže být sporu.

Metodologicky autorka dle svých vlastních slov „vychází ze dvou velmi blízkých disciplin, sociální antropologie a sociologie“ (s. 7). Ve skutečnosti je ovšem její přístup primárně sociologický a antropologie tvoří jen okrajový a nepříliš dobře zvládnutý doplněk (přestože je disertace podávána na oboru antropologie). Zjevné je to již z kapitoly I., v níž autorka podává přehled antropologických i sociologických přístupů ke smrti. Sociologická část je zajímavá, koherentní a pro zbytek disertace velmi relevantní: analyzuje specifické rysy moderního euro-amerického přístupu ke smrti, rozebírá kritiku pohřebních rituálů v USA a představuje názory na tabuizaci smrti v současné západní společnosti. Všechna tato témata budou dále hrát důležitou roli a budou se znovu a znovu vynořovat. Antropologická část působí oproti tomu jako formální referát, který byl do práce začleněn spíše z nutnosti. Autorka zjevně v antropologických pracích o smrti mnoho inspirujících koncepcí pro svou práci nenalezla (nepočítáme-li klasické koncepce A. van Gennepa a É. Durkheima), a proto její shrnutí zejména v kap. 1.3 představuje do značné míry nahodilý výběr různých antropologických výkladů, z nichž většina už v práci nebude znovu zmíněna. Do značné míry je to pochopitelné, neboť postoje ke smrti v tradičních¹ společnostech jsou často současnému euro-americkému přístupu nesmírně vzdáleny a není snadné je k němu nějak bezprostředněji vztáhnout. Navzdory tomu se ovšem řada antropologů o podobné vztahování pokouší. Autorka podobné snahy zmiňuje (s. 16–17), nepodařilo se jí je však v konkrétních bodech předvést.

Nedostatečné zhodnocení antropologického přístupu je nejnapadnější u práce *Celebrations of Death*, jejíž autoři R. Huntington a P. Metcalf se výslovně pokoušejí svá antropologická zjištění aplikovat na americkou poválečnou společnost. Autorka o jejich pokusu referuje s tím, že se oba snažili „kriticky popsat americký pohřební průmysl, který považovali za příliš uniformní“ (s. 16). Ve skutečnosti dělají Huntington s Metcalfem pravý opak: reagují na kritiku amerického pohřebního průmyslu J. Mitfordové a dalších (Olga Nešporová ji sama později shrnuje na s. 24), a snaží se naopak americký přístup k pohřbům svými antropologickými metodami hájit a ukázat jej jako smysluplnou výpověď o základních sdílených hodnotách americké společnosti. Právě z této jejich snahy by jistě autorka mohla načerpat mnohem více inspirace než např. z pokusů o aplikaci antropologických poznatků na archeologický materiál (shrnovaných na s. 17–18), které jsou pro její téma naprosto nezajímavé.

V této souvislosti je příznačné, že autorka většinu moderních antropologických studií probíraných v kap. I.1.1 zapomněla uvést v bibliografii: chybí např. zmiňování Huntington s Metcalfem, dále Bloch 2001, Bloch a Parry 1982, Barley 1997, Thomas 1975, Pearson 2000 a další. Jakkoli se

¹ Autorka o nich na s. 72 hovoří jako o společnostech „domorodých“, takováto terminologie je však v mých očích nepřijatelná: „domorodec“ je ten, kdo se v daném kraji narodil a žije zde, což platí o obyvatelích Losic stejně jako o Afřičanech či Indech.

nepochybně jedná o nahodilé opomenutí, je pěknou ilustrací periferní pozice, kterou v autorčině myslí zmíněné antropologické práce zaujímaly.

Za úplný omyl pokládám kapitolu I.1.2, která pod názvem „Náboženská vysvětlení smrti“ podává přehled hlavních náboženských etiologií vzniku smrti (vznikla v důsledku sporu mezi bohy, špatné lidské volby, lidského provinění apod.). Seznam možných mytických odůvodnění je názornou ukázkou toho, jak nesmyslné je studovat náboženské představy samy o sobě, vytržené z celkového symbolického univerza, jehož jsou součástí. Není nijak překvapivé, že Baarenův článek „Death“ z Eliadeho *Encyclopedia of Religion*, jenž je zde autorčiným hlavním zdrojem, byl ve druhém vydání této encyklopedie z roku 2005 odstraněn a nahrazen jiným.

K vlastnímu tématu svého zkoumání se autorka dostává v kapitole III, analyzující představy o smrti a posmrtné existenci. V případě nevěřících nejsou výsledky jejího výzkumu nikterak překvapivé. Jak lze očekávat, většina z nich se smrtí příliš nezabývala a žádné její jasné pojetí neměla – zcela ve shodě s tezí o „tabuizaci smrti“ nastíněnou v kap. I.2.3. Stejně tak se respondenti nesnažili hledat hlubší důvody za předčasnou smrtí a jejich spekulace v tomto směru byly vždy jen dílčí a nesoustavné. V otázce posmrtné existence se kladně vyslovila mírná většina respondentů, jejich konkrétní představy byly ovšem značně mlhavé. V případě věřících byly dle očekávání představy o smrti jasnější, ani zde však neměly tak ostré kontury, jak by někdo mohl očekávat. Naprosto konkrétní byly pouze u Svědků Jehovových a v hnutí Hare Krišna – tj. v malých ostře ohraničených a vnitřně homogenních skupinách s misionářským zaměřením. Naopak v případě katolíků a protestantů (tj. skupin, které od zbytku společnosti nejsou odděleny zdaleka tak ostře) byly pevně dány jen základní obrysy. Příslušníci obou skupin byli přesvědčeni, že smrtí lidská existence nekončí a že duše se po smrti dostane k Bohu. Protestanti většinou již o žádných dalších detailech nebyli ochotni spekulovat, katolíci byli jen o něco málo konkrétnější.

Vágnost většiny zjištěných představ byla vcelku očekávatelná, musím nicméně přiznat, že jsem si zejména v souvislosti s katolíky a protestanty kladl otázku, zda je ve skutečnosti opravdu až tak velká. Z vlastních zkušeností se současnými katolíky vím, že je pro ně smrt zpravidla mnohem důležitějším tématem, než je z disertace Olgy Nešporové patrné. Většina z nich pochopitelně nemá žádnou jasně zformulovanou filosofii smrti, a proto není divu, že když jim autorka položila své dotazy, byli jejich odpovědi často jen velmi vágní. Jsem nicméně přesvědčen, že delší a citlivější výzkum by přece jen odhalil mnohem plastičtější kosmologický obraz. Pro jeho získání by se ovšem autorka musela odchýlit od své zjevně univerzálně připravené sady otázek pokládaných shodně věřícím i nevěřícím a musela by např. s katolíky rozmlouvat více v intencích jejich vlastních náboženských představ (ať už oficiálních či lidových). V rámci katolictví je smrt především mravním měřítkem a všichni věřící by se s ní přinejmenším teoreticky měli neustále potýkat v tom smyslu, že pro ně zosobňuje nejzazší zhodnocení kvality jejich života (typicky v podobě božího soudu). Bylo by proto zajímavé dotazy směřovat tudy a zjišťovat, nakolik dnes katolíci opravu chápou svůj život jako neustálou přípravu na smrt, zda jsou ochotni pracovat s polaritou ráje a pekla (ať už jakkoli nedoslovně chápanou) apod.

S tím souvisí další obecnější problém, který jsem s jejím výzkumem měl, a sice přílišná abstraktnost, s níž se autorka všech respondentů na jejich názory vypytovala. Jejím cílem bylo zachytit „lidové modely“, jež dohromady tvoří koherentní symbolické univerzum každého aktéra. Potíž je v tom, že takovéto „lidové modely“ fungují často pouze situačně. Lidé jen málokdy mívají nějaký ucelený a promyšlený soubor představ o světě. Mnohem typičtěji sahají k různým představám jen v konkrétních svízelných životních situacích, do nichž se dostávají a v nichž se potřebují zorientovat. Jakmile daná situace pomine, představa je často opuštěna.² Díky tomu je dle mého

² Klasicky toto téma na příkladu zandského čarodějnictví ilustruje E. E. Evans-Pritchard, *Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande*, abridged with an introduction by Eva Gillies, Oxford: Clarendon Press, 1976, s. 4. Srov. obecnou reflexi u Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*, London – New York: Routledge, 2002² (1966¹), s. 110–113.

názoru chybou předpokládat, že by nám právě abstraktní vyptávání na obecné otázky týkající se smrti mělo odhalit symbolické univerzum zkoumaných domorodců. Lze se naopak domnívat, že bez vazby na konkrétní situace domorodci mnohdy žádnými jasně definovanými představami disponovat nebudou. Skutečný antropolog se této nesnázi vyhne velmi snadno tím, že s domorodci nerozmlouvá abstraktně při čaji, ale zkrátka s nimi žije a může v různých situacích vidět, jak jednají a uvažují. Jedině takto koncipovaný výzkum je v pravém slova smyslu antropologický a dokáže studované symbolické univerzum alespoň částečně zrekonstruovat.

Je pochopitelné, že v českém kontextu je aplikování podobného přístupu mnohem obtížnější (myslitelné by bylo pouze v prostředí, kde se výzkumník tak jako tak pravidelně pohybuje z jiných než výzkumných důvodů, a které proto může dlouhodobě sledovat v jeho každodenním toku). Přinejmenším by snad ale bylo možné při vedení rozhovorů předem počítat s bytostně situačním charakterem většiny kosmologických představ, a vyptávat se proto nejen na obecné koncepce, ale mnohem více také na konkrétní životní situace a na představy jimi evokované (byť třeba později opět zatlačené do pozadí). Tázání by tím sice ztratilo svůj „objektivní“ ráz (neboť by nemělo ve všech případech shodnou strukturu a muselo by se mnohem více přizpůsobovat konkrétním jedincům a jejich životním peripetiím), vedlo by však nejspíše místy k mnohem živějším a zajímavějším výsledkům. Vždyť i když současný člověk smrt příliš netematizuje, i on se občas ocitá na jejích hranicích (při nemocech, haváriích apod.) a i jemu umírají jeho blízcí, s jejichž ztrátou se jen obtížně vyrovnává.

Druhou a rozsahem mnohem větší část práce tvoří analýza současných českých pohřebních rituálů, kterou vzhledem k její větší propracovanosti pokládám za pravé těžiště disertace. Jejím asi nejzajímavějším tématem je narůstající a ve světovém měřítku ojedinělý trend české společnosti pohřební obřady redukovat či od nich úplně upouštět. Pozůstali pořádají pohřeb často jen v úzkém rodinném kruhu, mnohdy tak činí bez řečníka, a ve stále rostoucím počtu případů se dokonce bez pohřebního rituálu obejdou úplně. Jako přesvědčivé důvody tohoto stavu uvádí autorka jednak stávající nízkou sociální provázanost obyvatel, kdy lidé mnohdy umírají izolováni a pro konání pohřbu neexistuje žádný společenský tlak, jednak i upadlý ráz sekulárních pohřebních služeb, které jsou po rituální stránce schopny jen málokdy pozůstaté uspokojit.

Naopak méně přesvědčivá mi připadá autorčina domněnka, že upouštění od pohřebních obřadů souvisí s „proticírkevním smyšlením české společnosti“, díky němuž pozůstali na jednu stranu odmítají obřady církevní, na druhou stranu však v sekulárních obřadech postrádají „duchovní rozměr“ a nenacházejí v nich vhodnou útěchu (s. 147–148). Proticírkevní smyšlení je jistě důvodem, proč lidé nepořádají církevní obřady, nijak ovšem nevysvětluje, proč mají české sekulární pohřby tak nízkou úroveň. Předpoklad, že podmínkou kvalitního obřadu je „duchovní rozměr“ a schopnost nabídnout zásvětní útěchu, pokládám za neodůvodněný (tuto Malinowského představu antropologický výzkum mnohokrát vyvrátil). Dovedu si snadno představit fungující pohřební rituál, který s žádnými zásvětními představami nepracuje a je zaměřen výhradně dovnitř do našeho světa. Právě z tohoto „světského“ hlediska by bylo proto třeba rituální selhávání českých pohřebních služeb zkoumat a ptát se, proč je pro současnou českou společnost tak obtížné si v souvislosti s umíráním vytvořit fungující sdílené symboly a o jakých jejích rysech to vypovídá.

Svůj rozbor pohřebních obřadů zakončuje autorka exkursem věnovaným pomníčkům u silnic obětem dopravních nehod. Na první pohled může podobné téma působit jako příliš okrajové, ve skutečnosti jde však o nesmírně pozoruhodný doplněk předchozí analýzy. Pomníčky u silnic jsou totiž až nedávným fenoménem a představují oblast rituální kreativity, která do jisté míry kompenzuje úpadek standardních pohřebních obřadů. V situaci narůstajícího individualismu nabízejí alternativní způsob, jak mohou pozůstali najít pro svůj zármutek uznání v širší symbolické komunitě. Konkrétní příběh za dvěma pomníčky, který autorka uvádí v kapitole 6.4, pokládám jednoznačně za nejzajímavější výsledek terénního zkoumání, jaký jsem v celé disertaci našel. Jeho obrovská síla spočívá v tom, že ukazuje spontánní růst pohřebních představ a praktik v jedné naprosto konkrétní situaci tragického úmrtí, s nímž se pozůstali potřebují vyrovnat. Neméně fascinující je popis rituální

soupeření mezi pomníčky zemřelých z obou aut, která se při havárii srazila: každý leží na opačné straně silnice a obě skupiny pozůstalých se jejich prostřednictvím navzájem obviňují ze zavinění smrti. Po dosti skličujícím líčení úpadku pohřebních rituálů v předchozích kapitolách je rozbor pomníčků skvělým kontrastem, který čtenáři dává naději, že definitivní konec rituálů snad v Čechách ještě nenastal.

Celkově lze říci, že práce svůj základní cíl plní a o postoji české společnosti ke smrti mnoho vypovídá. Je nesporné, že autorka své téma zpracovávala poctivě, věnovala výzkumu množství času a podařilo se jí shromáždit velké množství materiálu, jemuž nelze upřít výpovědní hodnotu. Na druhou stranu musím konstatovat, že jsem se z práce dozvěděl jen málo, co bych jako český „domorodec“ již předem nevěděl. Věřím přitom, že jsem se více dozvědět mohl – autorka by ovšem musela sestoupit do mnohem větší hloubky, než jí dovolily zvolené metody výzkumu, a musela by odhalovat více souvislostí, které běžnému důvtipnému pozorovateli nejsou na první pohled zjevné.

Je podle mne škoda, že se autorka nepokoušela přece jen více pracovat s antropologickým pohledem – v nynější podobě je její práce jednoznačně sociologická. V mých očích je hlavním rysem antropologického pohledu na smrt především to, že smrt a představy s ní spojené nestuduje samy o sobě, nýbrž je vidí jako součást širší sítě, jejíž nedílnou součástí tvoří nejen všechny další základní představy dané skupiny, ale stejně tak i všechny její sociální, ekonomické a jiné vztahy. Podobně totální pohled je pochopitelně naplno možný jen v malém měřítku a vyžadoval by odlišnou metodu terénního výzkumu. Na druhou stranu alespoň zčásti by o něj autorka usilovat mohla. Mnohokrát jsem například při četbě postrádal jakékoli informace o sociálním světě respondentů. Vyjma jejich vzdělání a současného zaměstnání zůstávaly pro mne odtělesněnými postavami mlhavě spekulujícími o smrti. Přitom právě úzká spojitost kosmologických představ se sociální situací, k níž se váží, patří podle mne k jedné z nejnositelnějších myšlenek moderní antropologie.

Sám jsem si v této souvislosti často autorčiny poznatky zasazoval do modelu „skupiny“ (*group*) a „sítě“ (*grid*), který ve svých *Natural Symbols* vypracovala Mary Douglas. V jejím pojetí korelují různé pohledy na svět s různou mírou vnitřních a vnějších sociálních hranic, jež člověk zakouší. Podobně vágní kosmologie, jaká vyvstávala na povrch ve výpovědích losických respondentů, by z tohoto hlediska měla odpovídat obdobně rozmlžené sociální situaci, v níž lidé přestávají cítit jakýkoli společenský tlak a jasnější vymezení rolí. Autorka občas naznačuje, že tomu tak skutečně je, soustavněji se však touto stránkou nezabývá. Zajímavým zjištěním z tohoto hlediska rovněž je, že vágnost představ o smrti zjevně narůstá i v rámci hlavních náboženských skupin – zjevně proto, že i katolíci a protestanti jsou dnes do společenské sítě zasazeni dosti podobným způsobem jako lidé sekulární, byť si na rozdíl od nich přece jen podržují alespoň nějakou skupinovou identitu a rozdíl mezi „námi“ (křesťany) a „nimi“ (nevěřícími) vnímají (nakolik mohu z vlastních zkušeností soudit) stále jako relevantní. Naopak sociální situace Svědků Jehovových a oddaných Křišny je naprosto odlišná: obě seskupení jsou od většinové společnosti ostře oddělena a jedinec je v nich podroben velkému tlaku celé skupiny. Není proto překvapivé, že jejich představy o smrti byly artikulované naprosto jasně. V souladu s tímto přístupem by pak dále bylo zajímavé zkoumat, jak se přístup ke smrti liší v různých typech sociálního prostředí (ve městech a na vesnici, v jižních Čechách a v severních apod.). Jedině takto by bylo podle mne možno nejen získat opravdu reprezentativní obrázek o českém vztahu ke smrti, ale pochopit též jeho širší sociální a kosmologické souvislosti, jejichž analýzu nyní v disertaci těžce postrádám.

Navzdory všem svým výše uvedeným výhradám mohu konstatovat, že práce Olgy Nešporové je slušně odvedená, nároky kladené na disertaci splňuje a rozhodně ji mohu doporučit k obhajobě.